

TRIBUTALIZMO KONCEPCIJA: S. AMINO, J. HALDONO IR H. H. STAHLIO SAMPRATŲ LYGINAMOJI ANALIZĖ

Nerijus Babinskas

Asistentas

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto,
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel. 2 68 72 88

El. paštas: nerijus.babinskas@if.vu.lt

Po vadinamojo antrojo diskusijų dėl azijinio gamybos būdo raundo (XX a. septintasis–devintasis dešimtmečiai¹) ir tuoj po jo chronologiškai ėjusio Sovietų Sąjungos bei pasaulio komunistinės sistemos žlugimo visuotinės istorijos teorija, besiremianti marksistiniu socioekonominių formacijų / gamybos būdų kaitos modeliu, iš esmės atsidūrė pokomunistinių šalių (tarp jų ir Lietuvos) istoriografijos užribyje². Vienintelė aiški išimtis šiame kontekste – rusų istoriografija, kurioje, nors ir konstatuota krizė³, vis dar gana aktyviai ieškoma formacijų / gamybos būdų paradigmos kūrybiškos plėtotės būdų. Vakarų istoriografijoje tendencijos visai kitokios: marksistinė istoriografijos kryptis čia ir po šaltojo karo gana gyvybinga ir produktyvi, vyksta ak-

tyvios diskusijos dėl įvairių gamybos būdų kaita paremtų visuotinės istorijos modelių pagrįstumo⁴.

Manytume, kad marksistinės istoriografijos krypties atoslūgį pokomunistinėse šalyse labiau lėmė ideologinės priežastys, o ne pačios marksistinės metodologijos (turint omenyje kūrybiškai plėtojamą marksizmą, o ne jo suvulgarintas redukcionistines versijas) euristinio potencialo išsisėmimas. Tai rodo ir XX a. pabaigos jau pokomunistinėje rusų istoriografijoje aptinkami puikūs pavyzdžiai, kai, pasinaudojus marksistinės metodologijos teikiamomis galimybėmis, randama labai įtikinamų ir originalių sprendimų (Nikolajaus Kradino egzopolitarinio gamybos būdo koncepcija taikytina klajoklių vi-

¹ Žr. *Bratkiewicz J. Teoria przedkapitalistycznej formacji społecznej w kulturach orientalnych: interpretacja badań i polemik.* Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1989.

² Aišku, yra išimčių (pvz., keletas E. Gudavičiaus ir A. Bumblausko straipsnių, paskelbtų 1989–1998 m.), bet tai tik patvirtina tendenciją.

³ *Крадин Н. Н. Кочевые общества (проблемы формационной характеристики).* Владивосток, 1992; *Алаев Л. Б. История Востока.* Москва, 2007.

⁴ Žr., pvz., *Emilsson E. Ö. Before the 'European Miracles'. Four Essays on Swedish Preconditions for Conquest, Growth, and Voice.* Göteborg, 2005; *Halton J. The State and the Tributary Mode of Production.* London, New York, 1993; *Wickham C. Land and power: studies in Italian and European social history, 400–1200.* London, 1994; *Dictionary of marxist thought / ed.; T. Bottomore.* Second edition. Oxford, Cambridge, 1991; *Russell J. W. Modes of production in world history.* Taylor & Francis, 1989 ir kt.

suomenėms⁵, Jurijaus Semionovo globali stadijinė / formacinė visuotinės istorijos teorija⁶).

Visa tai turėdami omenyje ir suvokdami, kad atstovaujame būtent pokomunistinių šalių istoriografijai, šiuo tekstu norėtume atgaivinti diskusiją apie marksistinių socialinės raidos schemų pagrįstumą ir pritaikomumą modeliuojant visuotinę istoriją.

Pirmiausia norėtume pabrėžti, kad standartinę vienalinę penkianarę marksizmo-leninizmo socioekonominių formacijų / gamybos būdų schemą laikome visiškai neadekvačia istorinei tikrovei ir postuluojuome galimą ikikapitalistinių visuomenių skirtinguose pasaulio regionuose socialinės raidos alternatyvumą. Savo alternatyvų paieškas norėtume pradėti nuo istoriografijoje jau pakankamai išplėtotų alternatyvių modelių. Todėl šiame straipsnyje norėtume pristatyti tributarizmo / tributarinio gamybos būdo koncepciją ir jos vietą bendrose marksistinės visuotinės istorijos schemose. Tributarizmo sąvoka, kaip paaiškės toliau aptariant tematiką, yra kartinė klasifikuojant marksistinius visuotinės istorijos modelius; pagal jo sampratos ypatybes galima nustatyti vieną ar kitų mokslininkų požiūrį į socialinę evoliuciją ir jos alternatyvas.

Nors manoma, kad pirmasis tributarinio gamybos būdo (toliau – TGB) terminą 1934 m. pasiūlė japonų istorikas Jiro Ho-yakawa, jis savo darbų neskelbė pagrindi-

nėmis Vakarų šalių kalbomis, todėl jo idėjos Vakaruose liko nežinomos⁷. O pačioje Vakarų historiografinėje tradicijoje TGB koncepcijos kūrėju ir pagrindiniu propaguotoju laikomas Samiras Aminas. Todėl manytume, kad nuo jo sampratos ir derėtų pradėti pristatymą. Išsamiai tributarizmo problematiką nagrinėjo britų kilmės istorikas Johnas Haldonas – parašė visą knygą, skirtą šiai temai⁸. Todėl jo sampratą taip pat įtraukėme į šią apžvalgą.

Studijuodami komunistinio laikotarpio rumunų istoriografiją, diskusijos dėl azijinio gamybos būdo ir viduramžių Valachijos / Moldovos socialinės struktūros tipologijos alternatyvių koncepcijų paieškų kontekste užtikome dar vieną originalią tributarizmo koncepcijos versiją. Pagrindinės jos idėjos pristatytos dviejose knygose rumunų kalba⁹. Labiausiai rumuniškąją tributarizmo koncepcijos versiją plėtojo Henri H. Stahlis, todėl būtent jo sampratą taip pat aptarsime šiame straipsnyje.

Iš esmės dar vieną alternatyvią TGB sampratą savo tekstuose yra pateikęs britų istorikas Chrisas Wickhamas¹⁰. Reikėtų pažymėti, kad jo pažiūros šiuo klausimu vėliau keitėsi¹¹, todėl atskirai C. Wickhamo sampratos nepristatysime, o pagrindines šio istoriko idėjas išryškinsime J. Haldono sampratos kritikos kontekste.

⁷ Paaiškinimą žr. *Amin S. Class and Nation, Historically and in the Current Crisis*. New York, London, 1980, p. 68.

⁸ *Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production*.

⁹ *Stahl H. H. Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributare*. București, 1980; *Constantinescu M. Schița unei teorii marxiste a formațiunii social-economice tributare*. București, 1974.

¹⁰ *Wickham C. The Uniqueness of the East // Feudalism and Non-European Societies*. London, 1985, p. 166–196.

¹¹ Žr. *Wickham C. Land and power*, p. 74–75.

⁵ *Крадин Н. Н. Кочевые общества; он же, Кочевничество в цивилизационном и формационном развитии // Цивилизации*. Вып. 5. Москва, 1995.

⁶ *Семенов Ю. И. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней)*. Москва, 2003; *он же, Введение во всемирную историю*. Вып. I: Проблема и понятийный аппарат. Возникновение человеческого общества. Москва, 1997.

Traktuodami tribotalizmo konceptą kaip ikikapitalistinių visuomenių socialinės struktūros tipologijos instrumentą, šiame straipsnyje keliamo sau tikslą įvertinti įvairių tribotalizmo sampratų pagrįstumą, atskleisti kiekvieno autoriaus pozicijos stipriausias ir silpniausias vietas. Jei pasirodytų, kad nė vieno straipsnyje aptariamo autoriaus tribotalizmo koncepcija mūsų iš esmės netenkina, tuomet bandysime suformuluoti alternatyvios koncepcijos gaires.

* * * * *

Samiras Aminas (g. 1931–)¹² savo daruose labiausiai gilinais į netolygaus ekonominio vystymosi priežastis, šalių, esančių periferijoje, tolesnės raidos problemas ir perspektyvas. Plėtoja marksistinę vadinamąją priklausomybės teoriją¹³.

S. Aminas visuomenių raidoje skiria tris esmines gamybinių jėgų ir atitinkamų gamybinių santykių raidos stadijas: giminingą, tributarinį ir kapitalistinį gamybos būdus¹⁴. Esant TGB vyrauja tributarinė žemės nuosavybė (suvokiant jos turinį labiau kaip socialinę kontrolę nei jos juridines ir ideologines formas)¹⁵. S. Aminas, kalbėdamas apie gamybinių jėgų raidą ir gamybos būdų kaitą (t. y. „bazę“), pabrėžia, kad žmonijos raida, abstrahuojant ją iki šio

lygmens, yra universali. Jis nepritaria britų istorikui Perry Andersonui, kuris, nedarydamas perskyros tarp socialinės formacijos / sanklodos (angl. *social formation*) ir gamybos būdo (angl. *mode of production*), kalba apie formacijų / sanklodų įvairovę, o raidos universalumą neigia¹⁶. Todėl S. Aminas visuotinės istorijos raidos sampratą drąsiai galima traktuoti kaip vienalinį. Būtent TGB jis laiko universalia ikikapitalistine klasine visuomenės forma¹⁷.

Apibūdinamas TGB kaip universalią gamybinių jėgų raidos stadiją S. Aminas nurodo, kad pridėtinis produktas čia nusavinamas naudojant neekonominės priemonės. Gamybos organizavimas iš esmės paremtas naudojimosi / vartojimo (angl. *use value*), o ne mainų verte (angl. *exchange value*). Esant TGB, tiek tiesioginiam gamintojui, tiek eksploatuotojų klasei produktas turi tiesioginio vartojimo vertę¹⁸. Vyksta ir prekių mainai, bet tai yra tik antraeilis procesas ekonomikos ir visuomenės funkcionavimo atžvilgiu. Jis yra subordinuotas pagrindiniam TGB dėsniui¹⁹. S. Aminas manytu, esant TGB, vyrauja antstatai (angl. *superstructure*), kuris reiškiasi ideologija (krikščionybė, islamas, budizmas ir t. t.). Tai yra naudojimosi vertės vyravimo bazinėje ekonominėje struktūroje padarinys²⁰. Pastarasis veiksnys lemia ir TGB stabilumą bei polinkį į stagnaciją. Ši tendencija būdinga visoms TGB raiškos formoms, įskaitant ir feodalizmą, kaip periferinį, neišplėtotą TGB atvejį.

¹² Gimė Kaire, arabo ir prancūzės šeimoje. 1947–1957 m. Paryžiuje studijavo politikos mokslus, statistiką ir ekonomiką. 1963–1970 m. dirbo Jungtinių Tautų Afrikos ekonominės raidos ir planavimo institute (*African Institute For Economic Development And Planning*), 1970–1980 m. buvo jo direktorius. Nuo 1980 m. S. Aminas – *Trečiojo pasaulio forumo* (*Forum du Tiers Monde*; Dakaras) direktorius. Prancūziškai ir arabiškai yra parašęs daugiau nei 30 knygų.

¹³ Apie šią teoriją plačiau žr. A Dictionary of Marxist Thought / ed. T. Bottomore. Harvard University Press, 1983, p. 114–117.

¹⁴ Amin S. *Class and Nation*, p. 48–50.

¹⁵ Ten pat, p. 49–50.

¹⁶ Ten pat, p. 50.

¹⁷ Ten pat, p. 69.

¹⁸ Apie „use value“ paremtą politinę ekonomiką plačiau žr. *Cohen G. A. Karl Marx's Theory of History – a Defence*. Oxford, 1978; *Dictionary of Marxist Thought*, 1983, p. 504.

¹⁹ Amin S. *Class and Nation*, p. 51–52.

²⁰ Ten pat, p. 52–53.

Visuomenės, kurių ekonominė struktūra yra įgavusi TGB pavidalą, daro pažangą, tačiau ta pažanga neįgauna kokybinių pokyčių, kurie iš esmės keistų tributarinius gamybinius santykius²¹. Pasak S. Amino, TGB tipo visuomenė yra, be abejonės, klasinė visuomenė, kurioje vyksta kova tarp antagonistinių socialinių klasių. Engiamųjų pergalės sudaro prielaidas sustiprėti besiklostantčiai buržuazijos klasei, atveria kelią kapitalistiniam gamybos būdai²². Visi išvardyti bruožai yra būdingi bet kuriai ikikapitalistinei klasei formacijai²³ (vadinasi, ir vergoviam bei feodaliniam gamybos būdai). Kita vertus, S. Amino pabrėžia, kad vergovė iš viso yra ribinis reiškinys ir visada glaudžiai susijęs su didesnio masto prekių mainais. Be to, esant vergovei, darbo jėgos šaltiniai taip pat gali greitai išsekti. Todėl S. Amino nelinkęs vergovei suteikti atskiro savarankiško gamybos būdo statuso, o laiko ją išimtinu trumpalaikiu reiškiniu²⁴.

Feodalinį gamybos būdą (toliau – FGB), kaip buvo užsiminta, egiptiečių intelektualas traktuoja kaip primityvų, neišplėtotą periferinį TGB atvejį. FGB būdinga politinė decentralizacija, ponas (angl. *lord*) organizuoja gamybą savo senjorijos ribose, turi vietinę politinę ir juridinę valdžią. Feodalinė nuosavybė radikalčiai nesiskiria nuo tributarinės. Ji greičiau laikytina primityvia tributarinės forma (tai yra silpnos ir decentralizuotos politinės galios padarinys). Ilgainiui FGB evoliucionuoja į labiau išplėtotą tipišką TGB variantą (absoliutinės Europos monarchijos)²⁵.

²¹ Ten pat, p. 53–54.

²² Ten pat, p. 54.

²³ Ten pat, p. 56.

²⁴ Ten pat, p. 58–60.

²⁵ Ten pat, p. 60–62.

* * * * *

Vienas didžiausių šiuolaikinių Bizantijos istorijos specialistų Johnas Haldonas²⁶, kiek mums žinoma, nuosekliausiai ir išsamiausiai nagrinėjo TGB problematiką.

Šio istoriko manymu, FGB traktuotinas kaip bazinis ir universalus ikikapitalistinės klasinės visuomenės gamybos būdas. Svarbiausi jo bruožai yra šie: 1) feodalinės rentos išgavimas (angl. *extraction*) politinės ekonomijos prasme, nesvarbu, kokį institucinį ar organizacinį pavidalą ši procedūra įgauna (mokestis, renta, duoklė); 2) neekonominė prievarta yra pridėtinio produkto pasisavinimo pagrindas (valstiečiai nebūtinai turi būti žemvaldžiui teisiškai priklausantys nuomininkai); 3) valdančiųjų ir valdomųjų santykiai yra eksploatuotojiški ir priešaringi gamybos priemonių kontrolės atžvilgiu²⁷. Kita vertus, britų istorikas pabrėžia, kad pats terminas „feodalizmas“ yra daugiaprasmiškas, nes jį įvairiomis prasmėmis plačiai vartoja įvairių pažiūrų istorikai. Todėl J. Haldonas siūlo gamybos būdo prasme terminą „feodalinis“ keisti tributarinis (angl. *tributary*)²⁸.

Pasak J. Haldono, S. Amino laiko feodalizmą specifiniu TGB atveju: tiek periferine, tiek išplėtotą TGB versija (angl. *is seen as both a peripheral and developed version of the tributary mode*). Esą S. Amino esminiu elementu, skiriančiu feodalizmą nuo TGB, laiko pridėtinio produkto nusavinimo metodą: esant TGB vyrauja mokestis („viešas“ arba „valstybi-

²⁶ Princetono universiteto profesorius (nuo 2005 m.), Dumbarton Oakso Bizantijos studijų centro (*the Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies*; Vašingtonas) vyresnysis mokslo darbuotojas (nuo 2007 m.).

²⁷ *Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production*, p. 64–65.

²⁸ Ten pat, p. 67–68.

nis“), o feodalizmui – renta („privati“)²⁹. Pats S. Aminas, kaip minėta (bent jau savo knygoje *Class and Nation: historically and in the current crisis*), pabrėžia, kad nemato esminio skirtumo tarp tributarinės ir feodalinės nuosavybės formų³⁰ ir neakcentuoja pridėtinio produkto nusavinimo esminių skirtumų, todėl čia išvengtume prieštaravimą tarp mūsų minėtoje S. Aminio knygoje išdėstyto jo paties požiūrio ir J. Haldono interpretacijos. Britų istoriko minima mokesčio / rentos distinkcija, kaip esminę atskiriant TGB ir FGB, išskiria britų medievistas C. Wickhamas³¹. J. Haldonui šis požiūris visiškai nepriimtinas ir būtent prieš jį iš esmės nukreipta visapusiška jo kritika³².

J. Haldonas gamybos būdą apibrėžia kaip ekonominių santykių idealų tipą, kurį sudaro tam tikra gamybinių jėgų ir gamybinių santykių kombinacija³³. Vis dėlto toliau savo knygoje britų istorikas nuosekliai pabrėžė išskirtinę pridėtinio produkto (angl. *surplus*) nusavinimo svarbą gamybos būdo struktūroje. Todėl šiuo aspektu J. Haldono ir C. Wickhamo pažiūros labai artimos, nes jie abu pridėtinio produkto nusavinimo būdą laiko svarbiausiu gamybos būdo elementu, kuris esą pats savaime yra pakankamas kriterijus skirti vieną gamybos būdą nuo kito³⁴. Tiek mokesčio, tiek rentos atveju pridėtinio produkto nusavini-

mas yra paremtas valstiečių klasės buvimu. J. Haldono manymu, visiškai nesvarbu, ar tie valstiečiai yra nuo žemvaldžio priklausomi nuomininkai (jie nėra žemės sklypų savininkai, o tik valdytojai), ar yra laisvi savininkai, susigrupavę į nepriklausomas kaimo bendruomenes, ar abiejų kategorijų mišinys. Pasak J. Haldono, mokesčio / rentos skirtumai yra antstatinio politinio / juridinio lygmens. Jie nesudaro pagrindo skirti du gamybos būdus³⁵. Britų istorikas, pasitelkęs K. Markso *Kapitalo* III tomo citatą, kurioje kalbama apie tą atvejį, kai valstybė kartu yra žemės savininkas ir suverenai, o mokestis ir renta tada sutampa³⁶, teigia esą pats K. Marxas nedarė esminio skirtumo tarp įvairių rentos formų ir mokesčio valstybei³⁷. J. Haldonas nepritaria ir požiūriui, kad privatūs žemvaldžiai (angl. *private landlords*) labiau kišasi į darbo (gamybos) procesą nei valstybė (ar jos agentai)³⁸. Be to, valstybės mokesčiai (ir prievolės) dažniausiai buvę mišraus pavidalo: mokesčiai natūra ir pinigais, įvairios darbo prievolės. Šia prasme, J. Haldono supratimu, taip pat nėra jokio skirtumo tarp galimų mokesčio ir rentos formų³⁹. Toliau plėtodamas savo

²⁹ Haldon J. *The State and the Tributary Mode of Production*, p. 77.

³⁰ Žr. *Marksas K. Kapitalas*. Vilnius, 1959, t. 3, d. 1–2, p. 718: „Jei priešais juos betarpiškai stovi ne privatiniai žemės savininkai, o valstybė kaip žemės savininkas ir kartu suverenai, kaip, pvz., yra Azijoje, tai renta ir mokestis sutampa arba, teisingiau sakant, tada nesti jokio mokesčio, kuris skirtųsi nuo šios žemės rentos formos. Tokiomis aplinkybėmis priklausomumo santykio forma politiniu ir ekonominiu atžvilgiu gali būti ne griežtesnė už tą, kuri yra būdinga visų pavaldinių būklei šios valstybės atžvilgiu. Valstybė čia yra vyriausias žemvaldys. Suverenumas čia yra nacionaliniu mastu sukonzentruota žemės nuosavybė. Bet užtat šiuo atveju nėra jokios privatinės žemės nuosavybės, nors yra tiek privatinis, tiek bendruomeninis žemės valdymas ir naudojimas.“

³¹ Haldon J. *The State and the Tributary Mode of Production*, p. 78–79.

³² Ten pat, p. 79–80, 82–84.

³³ Ten pat, p. 82.

²⁹ Haldon J. *The State and the Tributary Mode of Production*, p. 76.

³⁰ Apie S. Aminio nuosavybės sampratą žr. šiame tekste pirmiau.

³¹ Wickham C. *The Uniqueness of the East*, p. 166–196.

³² Haldon J. *The State and the Tributary Mode of Production*, p. 67.

³³ Ten pat, p. 56.

³⁴ Haldon J. *The State and the Tributary Mode of Production*, p. 77, Wickham C. *The Uniqueness of the East*, p. 167–168.

argumentaciją jis konstatuoja, kad jeigu mokestis ir renta atstovauja skirtingiems gamybos būdams (kaip kai kuriuose savo tekstuose teigia C. Wickhamas⁴⁰), tai turėtume rasti ir du kontrastingus variantus, kaip tiesioginiai gamintojai siejami su darbo priemonėmis (*combining the direct producers with means of production*), o iš to kiltų du skirtingi pridėtinio produkto nusavinimo tipai. Tuomet išeity, kad valstybė ir valdančioji klasė yra skirtingos socioekonominės kategorijos, o tai savo ruožtu reiškia, kad visur, kur egzistuoja valstybė ir žemvaldžių klasė, turime mišrų feodalinį-tributarinį gamybos būdą, kuriam būdingas nuolatinis vidinis prieštaravimas. Vadinasi, mokesčių rinkimo aparatas ir provincijų agentai, kuriems deleguojama mokesčių rinkimo funkcija, turėtų sudaryti atskiras klases, bet taip, J. Haldono manymu, nenutinka. Iš tiesų, pasak britų istoriko, kalbama tik apie dvi vienos valdančiosios klasės gruputes. Šios frakcijos gali būti susiliejusios arba susipriešinusios, bet tai įvyksta ne dėl skirtingo santykio su tiesioginiais gamintojais, bet dėl skirtingos padėties pridėtinio produkto paskirstymo atžvilgiu. Tai, J. Haldono supratimu, yra vidinis TGB prieštaravimas, o ne skirtingų gamybos būdų konfrontacija⁴¹.

Kita vertus, nors J. Haldonas nemato jokių esminių skirtumų tarp FGB ir TGB, pabrėžia, kad TGB esmingai skiriasi nuo vergovinio, antikinio ir kapitalistinio gamybos būdo. Esant vergoviniam gamybos būdai, tiesioginiai gamintojai patys traktuojami kaip visiškai jų savininkų nuosavybė, jie yra absoliučiai atskirti nuo gamybos priemonių ir patys jomis laikomi. Vyrau-

jant kapitalistiniam gamybos būdai darbininkai disponuoja tik savo darbo jėga, kurią dėl ekonominio spaudimo yra priversti parduoti gamybos priemonių savininkams. Antikinio gamybos būdo atveju valstybė kontroliuoja savininkų gamybos priemones tik ribotu mastu, mokesčių pavidalu nusavindama tik tiek pridėtinio produkto (angl. *surplus*), kiek reikia politinei, juridinei ir karinei struktūrai išlaikyti. Jos reikia būtent piliečių nuosavybei ir saugumui garantuoti. Tiesa, pasak J. Haldono, plėtojantis darbo pasidalijimui antikinis gamybos būdas neišvengiamai evoliucionuoja arba į FGB/TGB, arba į vergovinį gamybos būdą⁴².

* * * * *

Rumunų sociologas Henri H. Stahlis (1901–1991)⁴³, kitaip nei kiti čia aptarti tributalizmo teoretikai, kurie arba rašė angliškai, arba taip pat plačiai žinoma prancūzų kalba (o pagrindiniai darbai išversti ir į anglų kalbą), savo pagrindinius teorinius veikalus skelbė tik rumuniškai⁴⁴. Todėl

⁴² Ten pat, p. 77–78.

⁴³ Gimė Bukarešte elzasečio ir prancūzakalbės šveicarės šeimoje. Studijavo teisę Bukarešte, apgynė doktoratą. Tarpukariu glaudžiai bendradarbiavo su rumunų sociologu Dimitrie Gusti, priklausė jo įkurtai Bukarešto sociologijos mokyklai. Vykė intensyviai Rumunijos kaimų lauko tyrimus. Vėliau sukauptą medžiagą išanalizavo ir apibendrino keliose monografijose (išsamiausiai: *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. 1–3. București, 1958–1965, vėliau šio veikalio santrauka, atspindinti istorinę Valachijos ir Moldovos kaimų struktūros ir funkcionavimo raidą, buvo paskelbta prancūziškai – *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste*. Bucarest, 1969 – ir angliškai – *Traditional Romanian village communities: the transition from the communal to the capitalist mode of production*. Cambridge, 1980). 1990 m., nuvertus komunistinį režimą, buvo išrinktas Rumunijos mokslų akademijos nariu.

⁴⁴ Teorijai šioje ipoteze privedin sociologia orînduirii tributale, Probleme confuze în istoria socială a României. București, 1992.

⁴⁰ Wickham C. The Uniqueness of the East, p. 166–196.

⁴¹ Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production, p. 84–85.

norėtume lietuvių skaitytojui plačiau pristatyti pagrindines šio mokslininko bendro visuotinės istorijos modelio ypatybes.

H. H. Stahlis savo veikaluose pabrėžė esąs istorinio materializmo šalininkas ir nuoseklus marksistas (savo darbuose jis dažnai tiesiogiai remiasi marksizmo pradininkų tekstais). Vėlyvuose darbuose H. H. Stahlis⁴⁵ nuosekliausiai išdėstė savo metodologines nuostatas, savitą socioekonominės formacijos (rum. *orînduire*) struktūros sampratą, atskleidė socialinės raidos alternatyvumo koncepciją.

Rumunų mokslininkas skyrė penkias pagrindines „klasikines“ formacijas (pirmąją bendruomeninę, vergovinę, feodalizmą, kapitalizmą, socializmą)⁴⁶. Toliau plėtodamas savo idėjas svarbiausiame teoriniame veikalė formacijų sąrašą jis papildė ir rytietiška despotija⁴⁷.

H. H. Stahlis kritikavo deterministinę formacijų evoliucijos schemą, t. y., kad visos visuomenės neišvengiamai juda magistraliniu keliu link kapitalizmo⁴⁸. Pavyzdžiui, jo manymu, nors feodalizmas yra chronologiškai ankstesnis už kapitalizmą, tai savaime nereiškia, kad jis yra prieškapitalistinis, t. y., kad feodalinė formacija neišvengiamai visais atvejais evoliucionuos į kapitalizmą⁴⁹. Tik tam tikrame pasaulio regione (Vakarų Europoje), susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, kurios esą išorinės feodalizmo formacijos atžvilgiu (pramonės revoliucija, kolonijinė politika, pirminis kapitalo kaupimas), feodalinės visuomenės virsta kapitalistinėmis⁵⁰. Pasak H. H. Stahlio, yra alternatyvių socialinės

evoliucijos būdų⁵¹, todėl, norint adekvačiai iš istorinio materializmo pozicijų interpretuoti socialinę istoriją, kiekvienu atveju dera nuodugnai tirti techninius gamybos procesus, skiriant juos nuo gamybos santykių, kurie apima įvairius eksploatacijos būdus, t. y. esamo pridėtinio produkto nusavinimo būdus⁵².

Pasak H. H. Stahlio, gamybos būdas netaapatintinas su formacija. Rumunų mokslininkas pabrėžia, kad skirtingi trys socialiniai fenomenai (t. y. jie nėra tapatūs): gamybos būdas (rum. *mod de producție*), gamybos eksploatacijos būdas (rum. *mod de exploatare a producției*) ir formacijos tipas (rum. *tip de orînduire*)⁵³. Kapitalizme gamybos ir eksploatacijos būdai neatsiejamai susiję, tačiau kitais atvejais jie reiškiasi atskirai⁵⁴. Štai esant tributalizmui neegzistuoja „tributalinis gamybos būdas“, o tik „tributalinis eksploatacijos būdas“⁵⁵ (vyraujantis gamybos būdas šiuo atveju esąs bendruomeninis⁵⁶). Be to, H. H. Stahlis pabrėžia, kad toje pačioje formacijoje koegzistuoja keli gamybos būdai, bet vienas iš jų yra vyraujantis⁵⁷. Vyraujančio gamybos būdo eksploatacijos būdas ir lemia formacijos tipą. Kai kuriais atvejais vyraujantis gamybos būdas lieka nepakitęs, o formacinius pokyčius lemia būtent eksploatacijos būdų kaita⁵⁸. Rumunų mokslininkas šio formacijos komponento (eksploatacijos būdo) svarbą plėtoja ir kitu aspektu. H. H. Stahlio manymu, „fundamentaliu“ (t. y. marksizmo pradininkų dar-

⁵¹ Ten pat, p. 56–58.

⁵² *Stahl H. H. Probleme confuze în istoria socială a României*, p. 58.

⁵³ Ten pat, p. 173.

⁵⁴ Ten pat, p. 58.

⁵⁵ Ten pat, p. 173.

⁵⁶ Ten pat, p. 174.

⁵⁷ Ten pat, p. 59–60, 173.

⁵⁸ Ten pat, p. 173–174.

⁴⁵ Žr. 44 išnašą.

⁴⁶ *Stahl H. H. Teorii și ipoteze*, p. 26.

⁴⁷ Ten pat, p. 191.

⁴⁸ Ten pat, p. 52–56.

⁴⁹ Ten pat, p. 190.

⁵⁰ Ten pat, p. 51.

buose išskirtų ir pakankamai apibūdintų) formacijų kaitą aiškinti vien lygiagrečia atitinkamų gamybos būdų kaita būtų materialistinės istorijos raidos traktuotės suvargarinimas. Kaip tokio aiškinimo pavyzdį jis pateikia atvejį, kai visuomenė formaciškai tapatinama su feodalizmu vien todėl, kad valstiečių eksploatacijos sistemos pagrindas yra pririšimas prie žemės, duoklė ir lažas. Rumunų mokslininkas kontrargumentuoja atkreipdamas dėmesį į tai, kad tokios eksploatacijos formų gali būti aptinkama ir antikinėje romėnų visuomenėje, ir vėlyvojoje (rum. *tîrziu*) Bizantijoje (t. y. vadinamasis kolonatas, o šios visuomenės, pasak H. H. Stahlio, netrauktuotinos kaip feodalinės). O feodalizme, be minėtų valstietijos eksploatacijos formų, koegzistuoja valdančioji klasė, kuri esą yra susitelkusi feodalinių kopėčių, paremtų senjoro ir vasalo santykiais, būdu. Šie feodalai turi vidinę ekonominę bazę, kuri skirtina nuo gamybos būdo. Tai ir yra eksploatacijos būdas. Jis, H. H. Stahlio supratimu, apima socialinį formacijos aspektą, kurį rumunų sociologas traktuoja kaip antstato elementą⁵⁹.

Šalia minėtų šešių „fundamentalių“⁶⁰, rumunų mokslininkas išskyrė dar ir tribulinę formaciją (rum. *orînduirea tributale*), kurią traktavo kaip „fundamentalios“ azijinės (rytietiškos) despotinės formacijos variantą⁶¹. Rytietiška despotija skiriasi nuo tribulizmo pirmiausia tuo, kad valstybė pirmuoju atveju kur kas labiau kišasi į tiesioginių gamintojų gyvenimą, t. y. organizuoja stambaus masto viešuosius

darbus (visų pirma drėkinimo sistemos sukūrimo ir priežiūros). Šiuo atveju valstybė todėl ir įgauna despotijos pobūdį⁶². Kita vertus, abiem atvejais tiesioginių gamintojų bendruomenės yra eksploatuojamos visų pirma duokliniu būdu⁶³. Tai ir esąs bruožas, siejantis abu formacinius tipus. Kita vertus, tribulizmo atveju tiesioginių gamintojų bendruomenės valstybė (valdovas) kur kas mažiau kontroliuoja. Tai esąs pagrindinis tribulizmo ir rytietiškos despotijos skirtumas.

* * * * *

Pristatę trijų nuosekliausių tribulizmo koncepcijos propaguotojų sampratas galime pereiti prie jų kritinės lyginamosios analizės. Norėtume pradėti nuo J. Haldono, nes manytume, kad būtent jo pažiūros labiausiai kritikuotinos šiame kontekste.

Pirmiausia prisiminkime, kad, kaip minėta, J. Haldonui svarbiausias gamybos būdo požymis (jo esmė) yra eksploatacijos būdas. TGB, kaip klasinės visuomenės atveju, svarbiausias bruožas, apibūdinantis jam būdingą eksploatacijos būdą, esą yra mokesčio (arba rentos, arba duoklės) išgavimas neekonominės prievartos būdu. Atkreipkime dėmesį, kad J. Haldonas tarp kitų išskiria ir antikinę gamybos būdą. Vyraujant pastarajam, pasak britų istoriko, valstybė pasisavina dalį pridėtinio produkto iš gamybos priemonių savininkų mokesčių pavidalu – tik tiek, kiek reikia išlaikyti politinei, juridinei ir karinei struktūrai, kuri gina pačių savininkų interesus. Kaip šiuo atveju, pasak J. Haldono, vyksta pridėtinio produkto dalies pasisavinimas? Iš pradžių vidinių klanų ar genties abipusių mainų (angl. *internal clan and tribal*

⁵⁹ Ten pat, p. 62.

⁶⁰ T. y. pirmąją bendruomeninę, vergovinę, feodalizmą, kapitalizmą, socializmą ir rytietišką despotiją / azijinę gamybos būdą.

⁶¹ *Stahl H. H. Teorijai šioje hipotezėje, p. 191.*

⁶² Ten pat, p. 156–159.

⁶³ Ten pat, p. 159–160.

reciprocity) būdu, o vėliau remiantis formalizuota sutartimi (angl. *on a formalized and contractual basis*)⁶⁴. Iš šio apibūdinimo aiškiai matyti, kad čia susiduriame su pridėtinio produkto perskirstymu (redistribucija), o jokio eksploatacijos būdo čia išvelgti neįmanoma. Kiti gamybos būdai, su kuriais tame pačiame kontekste J. Haldonas lygina TGB, yra antagonistiniai, t. y. jiems būdingas vienoks ar kitoks eksploatacijos (pridėtinio produkto nusavinimo) būdas ir dėl to kylantys klasiniai prieštaravimai. Vadinas, išskirti taip apibrėžiamą⁶⁵ antikinį gamybos būdą ne tik šiame kontekste, bet ir apskritai yra nesusipratimas. Kaip toliau savo knygoje pripažįsta ir pats J. Haldonas, taip suprantamas antikinis gamybos būdas yra tik pereinamoji stadija tarp gentinės (pirmykštės) ir klasinės (antagonistinės) visuomenės, t. y. tarp pirmykščio ikiklasinio gamybos būdo ir kurio nors klasinio ikikapitalistinio gamybos būdo (vergovinio arba tributarinio)⁶⁶.

Antras kritikuotinas J. Haldono teiginys yra susijęs su gamybinių jėgų samprata ir jų sutikimu su tam tikrais gamybiniais santykiais. Britų teoretiko pateiktas gamybinių jėgų lygio apibūdinimas pernelyg bendras (galima sakyti, redukcionistinis), todėl jis tinka ne tik visoms ikikapitalistinėms, bet ir kai kurioms pirmykštėms / gentinėms visuomenėms ir todėl nepakankamai atskleidžia dialektinį gamybinių jėgų ir gamybinių santykių raidos sąryšį.

⁶⁴ Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production, p. 78.

⁶⁵ C. Wickhamas pateikia kitokią, įtikinamesnę antikinio, kaip savito gamybos būdo, sampratą, žr. Wickham C. The Other Transition: from the Ancient World to feudalism // Past and Present. 1984, no 103, p. 3–36.

⁶⁶ Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production, p. 90.

Pasak J. Haldono, pagrįstai teigiama, kad visuomeninių klasių struktūra, vyraujanti esant TGB, apytikriai atitinka ir yra nulėmta gamybinių jėgų lygio, susiklosčiusio po neolito revoliucijos, paremto laukų apdirbimu naudojant organinės kilmės energiją ir rankinius įrankius. Ten, kur vyrauja tokios sąlygos ir tokio pobūdžio gamybiniai santykiai, paremti rentos nusavinimu neekonominėmis priemonėmis⁶⁷, tų visuomenių ekonominė struktūra apibūdinama kaip TGB⁶⁸. Iš pradžių atkreipkime dėmesį, kad toliau savo knygoje J. Haldonas kalba apie vergovinį ir antikinį gamybos būdus, kurie juk taip pat visiškai atitinka iš esmės tą patį taip suprantamų gamybinių jėgų lygį. Vadinas, pirmiau apibūdintas gamybinių jėgų lygis nebūtinai atitinka gamybinius santykius, būdingus TGB. Tiesa, toliau J. Haldonas visiškai neigia antikinio kaip savarankiško gamybos būdo, statusą, o vergovinį, antrindamas S. Aminui, laiko marginaliu ir efemerišku reiškiniu⁶⁹. Tai lyg ir neutralizuoja mūsų kritiką šiuo klausimu, tačiau, jei pažiūrėtume plačiau, J. Haldono gamybinių jėgų lygio apibūdinimas ne tik nepakankamai paaiškina jo tezę apie TGB vyravimą ikikapitalistinėse visuomenėse, bet ir visiškai neargumentuoja, kodėl vienur visuomenės tapo antagonistinės / klasinės, o kitur ne. Pavyzdžiui, kodėl Afrikoje į pietus nuo Sacharos (vienintelė aiški išimtis šiame regione yra Etiopija), nors anksti buvo pradėti naudoti

⁶⁷ Čia J. Haldono samprotavimuose galima konstatuoti tautologiją, nes jis teigia, kad ten, kur pasiektas tam tikras gamybinių jėgų lygis, o toliau apsibrėžia, kad ten, kur vyrauja tam tikri gamybiniai santykiai... O juk gamybiniai santykiai ir lemia gamybos būdo tipą.

⁶⁸ Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production, p. 65.

⁶⁹ Ten pat, p. 89–90.

net geležiniai įrankiai, o žemdirbystė taip pat seniai žinoma, gyvenančių žmonių socioekonominė struktūra liko pirmą kartą / gentinė ir, neskaitant kelių efemerišku išimčių, neevoluacionavo iki TGB⁷⁰. Šiame kontekste derėtų prisiminti, kad pats K. Marxas teigė, jog bendruomenė yra „pirmoji didžioji gamybinė jėga“, kurią savo ruožtu, kaip ir patį gamybos būdą, lemia gamybos sąlygos (gamybos šakų struktūra, ūkininkavimo metodai ir kita)⁷¹. J. Haldonas pabrėžia, kad jam bendruomenės veiksnys neturi jokios reikšmės gamybos būdų tipologijai⁷².

* * * * *

Dabar grįžkime prie J. Haldono argumentų, kuriais remdamasis jis siūlo atsakyti FGB/TGB dichotomijos. Kaip minėta, šiuo atveju britų istorikas, remdamasis K. Marxo teiginiu, pateiktų „Kapitalo“ III tome, skirsnyje apie kapitalistinės žemės rentos genezę, tvirtino, kad istorinio materializmo pradininkas neįžvelgė esminio skirtumo tarp to atvejo, kai rentą iš tiesioginių gamintojų išgauna privatūs žemės savininkai, ir kai ją išgauna valstybė⁷³. Iš tiesų, mūsų manymu, šiame kontekste K. Marxas traktuoja valstybinio mokesčio išgavimą kaip vieną iš galimų ikikapitalistinės rentos variantų. Tai patvirtina tame pačiame K. Marxo tekste aptinkamas toks teiginys: „Pagal mūsų prielaidą, betarpiškam gamintojui čia priklauso jo paties

gamybos priemonės, daiktinės darbo sąlygos, kurios yra būtinos jo darbui realizuoti ir jo pragyvenimo reikmėms pagaminti; jis savarankiškai verčiasi žemės ūkiu, lygiai kaip ir su juo susijusia namine pramone. Šio savarankiškumo nepanaikina tai, kad, kaip, pvz., Indijoje, šie smulkūs valstiečiai yra susijungę į daugiau ar mažiau natūraliai išaugusią gamybinę bendruomenę (čia ir visur kitur cituojamuose K. Marxo tekstuose išretintu šriftu išskirta mūsų – N. B.), nes čia yra kalbama apie savarankiškumą tiktai nominalinio žemvaldžio atžvilgiu.“⁷⁴

Šiame kontekste esmingiausias klausimas formuluotinas taip: ar tai, kad K. Marxas valstybės išgaunamą mokestį Azijos valstybėse laiko specifiniu rentos variantu reiškia, kad marksizmo pradininkas priskiria minėtas Azijos valstybių visuomenes prie to paties gamybos būdo, kaip ir tas, kuriose rentą iš tiesioginių gamintojų išgauna privatūs žemvaldžiai? Norint atsakyti į šį klausimą, būtina nuodugniau aptarti paties K. Marxo gamybos būdo sampratą.

Norėtume dar kartą priminti, kad J. Haldonas gamybos būdą iš esmės redukuoja į eksploatacijos, t. y. pridėtinio produkto nusavinimo, būdą. Tokia gamybos būdo samprata yra gana įprasta Vakarų istorikams marksistams⁷⁵. Nekyla abejonių, kad čia tiek J. Haldonas, tiek kiti Vakarų mokslininkai marksistai remiasi K. Marxo teiginiu, esančiu to paties „Kapitalo“ III tome, tame pačiame skirsnyje: „Ta specifinė ekonominė forma, kuria neapmokėtas pridėdamasis darbas yra išspaudžiamas iš betarpiškų gamintojų, apsprendžia viešpatavimą ir

⁷⁰ Nuosekliai ir pagrįstai gamybinių jėgų ir gamybinių santykių raidos santyki atskleidė rusų istorijos teoretikas Jurijus Semionovas, žr. Семёнов Ю. И. Об особенностях развития производительных сил докапиталистических классовых обществ // Философские науки. 1985, № 1.

⁷¹ Marx K. Pre-capitalist Economic Formations / ed. E. Hobsbawm. London, 1964, p. 94–95.

⁷² Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production, p. 77.

⁷³ Marksas K. Kapitalas, t. 3, d. 12, p. 718.

⁷⁴ Ten pat, p. 717.

⁷⁵ Žr. Dictionary of Marxist Thought, 1983, p. 353.

pajungtumo santykį, koks jis betarpiškai išauga iš pačios gamybos ir savo ruožtu daro pastarajai lemiamą grįžtamą poveikį. O tuo pagrįsta visa iš pačių gamybinų santykių išaugančios ekonominės visuomenės [Gemeinwesen] struktūra.⁷⁶

Vis dėlto kyla klausimas, ar toks gamybos būdo apibrėžimo susiaurinimas yra adekvatus paties K. Marxo gamybos būdo sampratai. Kaip rodo pateikta citata, gamybos būdas K. Marxui – tai visų pirma gamybiniai santykiai. O kas, pasak K. Marxo, yra gamybiniai santykiai? Atsakymą randame marksizmo pradininko to paties veikalo iš karto po paskutinės citatos einančiame sakinyje: „Betarpiškas gamybos sąlygų savininkų santykis su betarpiškais gamintojais – santykis, kurio kiekviena konkreti forma kiekvieną kartą natūraliai atitinka tam tikrą darbo būdo išsivystymo laipsnį, todėl ir visuomeninį darbo gamybinį pajėgumą.“⁷⁷ Kaip reiškiasi šie betarpiški gamybos sąlygų savininkų ir tiesioginių gamintojų santykiai (t. y. gamybiniai santykiai)? K. Marxas kitame savo gerai žinomame tekste atsako ir į šį klausimą: „Tam tikroje savo išsivystymo pakopoje materialinės gamybinės jėgos ima prieštarauti esamiems gamybiniams santykiams, arba – tai yra tik juridinė to išraiška – nuosavybės santykiams, kurių viduje jos ligi tol vystėsi.“⁷⁸ O kaip K. Marxo supratimu reiškiasi nuosavybės santykiai? Štai ką jis apie tai rašo „Kapi-

tal“ III tome: „Nuosavybės santykis tuo pačiu metu turi pasireikšti kaip betarpiškas pajungtumo ir viešpatavimo santykis, vadinasi, betarpiškas gamintojas turi būti nelaisvas.“⁷⁹ Iš to galime padaryti išvadą, kad K. Marxui svarbiausias yra nuosavybės kaip socioekonominės galios⁸⁰, o ne jos juridinės išraiškos aspektas.

Iš viso to, kas pasakyta apie K. Marxo gamybos būdo sampratą, labiausiai išskirtini du dalykai:

1. Gamybos būdo eksploatacinis aspektas reiškiasi būtent betarpišku gamybos sąlygų savininkų santykiu su tiesioginiais gamintojais.
2. Pajungtumo ir viešpatavimo santykis (eksploatacijos būdas) reiškiasi nuosavybės santykiais, kurie suprastini kaip socioekonominė galia, leidžianti įgyvendinti vienaip ar kitaip reglamentuotas savo teises į nuosavybę.

Turėdami šiuos du esminius momentus omenyje, galime grįžti prie jau suformuluoto klausimo: ar K. Marxas prie to paties gamybos būdo priskiria tas Azijos valstybių visuomenes, kuriose valstybė yra žemės savininkas ir kartu suverenas, kaip ir kitas visuomenes, kuriose rentą iš tiesioginių gamintojų išgauna privatūs žemvaldžiai. Prieš atsakydami į šį klausimą, dar norėtume pateikti atitinkamą K. Marxo citatą, kur jis aprašo čia aptariamą Azijos visuomenių atvejį: „Jei priešais juos betarpiškai stovi ne privatiniai žemės savininkai, o valstybė kaip žemės savininkas ir kartu suverenas, kaip, pvz.,

⁷⁶ *Marksas K. Kapitalas*, t. 3, d. 1–2, p. 718.

⁷⁷ Ten pat, p. 718.

⁷⁸ *Marksas K.* „Dėl politinės ekonomijos kritikos“ pratarmė // *Marksas K., Engelsas F.* Rinkiniai raštai. Vilnius, 1949, t. 1, p. 304; K. Markso gamybos būdo sampratą kaip nuosavybės santykius traktuoja ir vengrų istorijos teoretikas F. Tökei, žr. *Төкеу Ф.* К теории общественных формаций. Москва, 1975, c. 48, 51–52.

⁷⁹ *Marksas K. Kapitalas*, t. 3, d. 1–2, p. 717.

⁸⁰ Panašiai nuosavybę apibrėžia ir S. Aminas. C. Wickhamas taip pat pabrėžia, kad, lyginant ikikapitalistinius gamybos būdus, svarbiau yra nuosavybė kaip galia, o ne jos juridinis aspektas: *Wickham C.* The Uniqueness of the East, p. 184.

yra Azijoje, tai renta ir mokestis sutampa arba, teisingiau sakant, tada nesti jokio mokesčio, kuris skirtųsi nuo šios žemės rentos formos“. Ir toliau: „Valstybė čia yra vyriausias žemvaldys. Suverenumas čia yra nacionaliniu mastu sukoncentruota žemės nuosavybė. Bet užtat šiuo atveju nėra jokios privatinės žemės nuosavybės, nors yra tiek privatinis, tiek bendruomeninis žemės valdymas ir naudojimas“⁸¹.

Šiuo K. Marxo aprašytu atveju, kitaip nei visuomenėse, kuriose žemės rentą iš tiesioginių gamintojų išgauna privatūs žemės savininkai, nerandame:

1) betarpiško privačių žemės (t. y. gamybos sąlygų) savininkų ir tiesioginių gamintojų santykio;

2) pačių privačių žemės savininkų, o tai reiškia, kad socioekonominė galia yra sutelkta ne jų, o valstybės (t. y. ją įkūnijančio valdovo) rankose.

Vadinasi, pasak K. Marxo, galima kalbėti tik apie privačius žemės valdytojus, o ne savininkus. Jie galios įgauna tik kaip valdovo agentai (valstybės administravimo aparato nariai). Tai reiškia, kad jų santykį su galia (kaip faktine nuosavybės išraiška) lemia *statusas*. Tai yra esminis K. Marxo apibūdintų Azijos visuomenių skirtumas lyginant su tomis visuomenėmis, kuriose rentą iš tiesioginių gamintojų išgauna privatūs žemių savininkai. Todėl čia susiduriame su skirtingais gamybos būdais.

Be to, jei K. Marxo aprašytu atveju valstybė / valdovas yra gamybos sąlygų savininkas, tai tuomet, kai valstybė / valdovas, imdama iš tiesioginių gamintojų rentą / mokestį, santykiauja su bendruomene, ji / jis betarpiškai nesantykiauja su gamin-

tojais. Vadinasi, kitas, ne mažiau svarbus aspektas yra gamybinės / prievolinės ląstelės / vieneto klausimas, o kartu K. Marxo pateikta bendruomenių tipologija⁸² yra svarbiausia apibrėžiant gamybos būdus.

Visa tai reiškia, kad teiginys apie TGB universalumą ir TGB/FGB perskyros neigimas yra nepagrįstas, nes remiasi, mūsų manymu, nepagrįstai susiaurinta / supaprastinta gamybos būdo samprata. Mažą to, skirtini ne tik TGB ir FGB, bet, ir remiantis eksploatacinio subjekto (gamybos sąlygų savininko) ir gamybinio / prievolinio vieneto kriterijais, galima pateikti dar sudėtingesnę gamybos būdų klasifikaciją:

1. Žemės savininkas yra valdovas / valstybė, o gamybinis / prievolinis vienetas yra (azijinio / slaviško tipo) bendruomenė;
2. Žemės savininkas yra valdovas / valstybė, o gamybinis / prievolinis vienetas yra individualus tiesioginio gamintojo ūkis.
3. Žemės savininkai yra privatūs, o gamybinis / prievolinis vienetas yra (azijinio / slaviškojo tipo) bendruomenė.
4. Žemės savininkai yra privatūs, o gamybinis / prievolinis vienetas yra individualus tiesioginio gamintojo ūkis⁸³.

* * * * *

Išdėstę argumentus, kodėl universalistinė J. Haldono TGB samprata mums yra visiškai nepriimtina, galime pereiti prie S. Amiro koncepcijos kritinės analizės.

⁸² Marx K. Pre-capitalist Economic Formations, 1964.

⁸³ Plg. panašiais kriterijais besiremiančią Roberto Brennero klasifikaciją: Brenner R. The Social Basis of Economic Development // Analytical Marxism. Cambridge, 1986, p. 51.

⁸¹ Marksas K. Kapitalas, t. 3, d. 1–2, p. 718.

Čia reikėtų pažymėti, kad, mūsų įsitikinimu, S. Amiro ir J. Haldono pažiūros į TGB yra labai artimos, jokių esminių skirtumų neįžvelgiame. Abu mokslininkai laiko TGB universalia ikikapitalistine žmonijos raidos stadija (tiesa, S. Amiras daro išlygą ir mano, kad FGB, kaip periferinis neišplėtotas TGB atvejis, buvo palankesnis kapitalizmo genezei, tačiau feodalizmo savarankišku gamybos būdu vis tiek nelaiko). Todėl mes tiek S. Aminą, tiek J. Haldoną galime priskirti tai pačiai vienalinijinės marksistinės visuotinės istorijos raidos modelio šalininkų krypčiai. Abiejų šių autorių koncepcijos mums iš esmės vienodai nepriimtinos.

* * * * *

Dabar galime pereiti prie H. H. Stahlio pažiūrų kritinės analizės. Toliau išvardysime pagrindinius aspektus, kuriais rumunų sociologo pažiūros iš esmės skiriasi nuo S. Amino ir J. Haldono.

Pirma. Esminis H. H. Stahlio visuotinės istorijos raidos koncepcijos bruožas, skiriantis jo sampratą tiek nuo S. Amino, tiek nuo J. Haldono, yra socialinės evoliucijos alternatyvumo pripažinimas. Rumunų mokslininkas nuosekliai kritikavo deterministinę vienalinijinę formacijų / gamybos būdų evoliucijos schemą. Pasak H. H. Stahlio, tik susiklosčius tam tikroms aplinkybėms (o tai nėra neišvengiama) viena formacija evoliucionuoja į kitą. O S. Aminas, kaip pamine, teigia priešingai: jis pabrėžia žmonijos raidos universalumą (gamybinių jėgų raidos, taigi ir jas atitinkančių gamybinių santykių, t. y. ir gamybos būdų, prasme) ir griežtai kritikuoja Perry Andersono mintį apie socialinės raidos alternatyvumą. J. Haldonas TGB laiko baziniu ir universaliu ikikapitalistiniu ga-

mybos būdu, todėl taip pat neigia ikikapitalistinės socialinės raidos alternatyvumą.

Antra. Skiriasi H. H. Stahlio ir S. Amino / J. Haldono pagrindinių sąvokų, ypač gamybos būdo, vartoseną. H. H. Stahliui formacija (rum. *orînduire*) yra plačiausia sąvoka, apimanti tiek gamybos būdą (rum. *mod de producție*) kaip *techninius gamybos procesus* (į H. H. Stahlio gamybos būdo sąvoką įeina tai, ką mes gamybos būdo struktūros analizėje vadinome gamybos / prievoline ląstele / vienetu), tiek eksploatacijos būdą (rum. *mod de exploatare*), t. y. pridėtinio produkto nusavinimo būdą, tiek tam tikras socialines struktūras, kurios, pasak rumunų sociologo, yra ne mažiau reikšmingos nustatant formacijos tipą (pvz., feodalizmo formacijoje feodalų hierachija paremta senjoro ir vasalo ryšiais⁸⁴). Pastarosios struktūros jau yra antstato elementas⁸⁵. Formacijos tipą, H. H. Stahlio manymu, lemia būtent eksploatacijos būdas, nes gamybos būdas labai ilgą laiką gali išlikti nepakitęs, o eksploatacijos būdai keistis.

Vadinasi, visuomenių tipologijos pagrindas H. H. Stahliui yra formacija (rum. *orînduire*). S. Aminui ir J. Haldonui tipologizuojančioji kategorija yra gamybos būdas. Kaip minėta, J. Haldonas gamybos būdą (angl. *mode of production*) apibrėžia kaip tam tikro ekonominių santykių komplekto (tam tikros gamybinių jėgų ir gamybinių santykių kombinacijos) ide-

⁸⁴ Požiūrį į feodalizmą kaip į hierachinę feodalų struktūrą, paremtą senjoro ir vasalo ryšiais, labai įtaigiai sukritikavo britų medievistė Susan Reynolds savo knygoje *Fiefs and Vassals: the Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford University Press, 1994.

⁸⁵ Apie pastarojo elemento svarbą žr. *Stahl H. H. Probleme Confuze în istoria socială a României*, p. 62.

alųjį tipą⁸⁶. Vadinasi, tai yra abstrahuota nuo istorinės tikrovės tipologizacijos procedūros priemonė. O socialinė formacija (angl. *social formation*) britų istorikui yra konkrečios istorinės visuomenės apraiška, t. y. kaip kuris nors gamybos būdas reiškiasi konkrečioje visuomenėje konkrečiu istoriniu laikotarpiu (apima politinį, kultūrinį ir institucinį aspektą).

Nors S. Amiras taip aiškiai, kaip J. Haldonas, ir neapsibrėžia skirtumo tarp gamybos būdo ir formacijos⁸⁷, iš kai kurių jo užuominų galima spręsti, kad jo samprata yra artima J. Haldonui. Kaip minėta, S. Amiras kritikuoja P. Andersoną dėl to, kad pastarasis, aiškiai neapsibrėždamas skirtumų tarp gamybos būdo / socialinės formacijos, neigia žmonijos raidos universalumą ir kalba apie tos raidos kryptį alternatyvumą. O S. Aminas pabrėžia conceptualų skirtumą („*To the extent i emphasize this conceptual distinction*“) ir atmeta argumentus, paremtus betarpiška istoriška tikrove („*i am rejecting the argument based on the variety of immediate reality*“)⁸⁸.

H. H. Stahlio paties gamybos būdo samprata iš esmės skiriasi nuo tos, kuria šią sąvoką vartoja S. Aminas / J. Haldonas. Rumunų sociologui, kaip minėta, gamybos būdas apima tik techninius gamybos procesus (taip pat darbo organizavimo, nes H. H. Stahlis kalba apie kaimų, turinčių bendrą nuosavybę (rum. *sat devălmas*) gamybos būdą, t. y. vadinamąją gamybinę ląstelę / vienetą). J. Haldonas, mūsų manymu pagrįstai, tokią gamybos būdo sampratą įvardija kaip vieną iš galimų klaidingų.

Tai vadinamoji organizacinių formų fetišizacija. Tokia gamybos būdo samprata apima tik gamybinį vienetą, o nuo platesnio gamybinių santykių (kurių dalį sudaro ir pats gamybinis vienetas) rinkinio atsiribojama⁸⁹. Kaip minėta, H. H. Stahlis eksploatacijos būdą laiko esminiu formacijos komponentu, kuris ir lemia jos tipą. J. Haldonas eksploatacijos būdą laiko esmingiausiu kompleksiščiau suvokiamu gamybos būdo, lemiančio gamybos būdo tipą, komponentu. Pastaroji gamybos būdo koncepcija, kaip paaiškėjo iš mūsų atliktos K. Marxo gamybos būdo sampratos analizės, yra artimesnė paties marksizmo įkūrėjo sampratai.

Kita vertus, kadangi H. H. Stahlis prie esminių formacijos komponentų priskiria ir kai kurias struktūras, kurios traktuotinos kaip antstatiniai reiškiniai, šia prasme jo formacijos samprata yra iš esmės identiška J. Haldono išskirtam antrajam (taip pat klaidinančiam) gamybos būdo apibrėžimui. Tai yra tas atvejis, kai gamybos būdo, kaip idealiojo tipo, samprata susipina su gamybos būdo, kaip konkrečios istorinės visuomenės tam tikru laikotarpiu, samprata. Tuomet institucinės formos, žinomos iš konkretaus istorinio atvejo, laikomos esminėmis apibrėžiant gamybos būdą kaip tipą⁹⁰.

Pereidami prie pačios tributalizmo / TGB koncepcijos palyginimo iš pat pradžių norėtume pabrėžti, kad H. H. Stahlio tributalizmo, kurį jis laiko rytietiškos des-

⁸⁹ Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production, p. 53.

⁹⁰ Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production, p. 53–54; duotas ir identiškas H. H. Stahliui tokios vartosenos pavyzdys (feodalizmas, kuris esą autentiškas tik tuomet, kai egzistuoja ir institucijos, analogiškos Vakarų Europos institucijoms tam tikru laikotarpiu).

⁸⁶ Haldon J. The State and the Tributary Mode of Production, p. 54, 56.

⁸⁷ Bent jau Lietuvoje prieinamuose jo tekstuose, kur jis plėtoja TGB konceptą.

⁸⁸ Amin S. Class and Nation, p. 50.

potijos (azijinio gamybos būdo) variantu, samprata radikaliai skiriasi tiek nuo S. Amينو (kuris visiškai nepripažįsta azijinio gamybos būdo (t. y. rytietiškos despotijos) koncepcijos ir laiko ją ne mokslinė, o mitologine kategorija), tiek nuo J. Haldono, kuris laikosi nuostatos, kad jokių esminių TGB ir FGB skirtumų nėra. Šia prasme rumunų sociologo tributalizmo samprata gerokai artimesnė C. Wickhamui, kurio supratimu TGB ir FGB koegzistuoja kaip skirtingi gamybos būdai, nes paremti skirtingais vyraujančiais pridėtinio produkto nusavinimo metodais: atitinkamai valstybinių mokesčių ir privačios rentos pavidalu⁹¹.

S. Aminui / J. Haldonui TGB – universalus ikikapitalistinis gamybos būdas vienalinijinio visuotinės istorijos raidos modelio kontekste. O H. H. Stahliui tributalinė formacija – vienas iš alternatyvių ikikapitalistinių visuomenių raidos variantų bilinijinėje visuotinės istorijos raidos schemeje.

H. H. Stahlis savo pagrindiniame teoriniame veikle pateikė tributalinio eksploatacijos būdo definiciją, kurią iš esmės būtų galima traktuoti kaip tributalizmo formacijos apibrėžimą. Štai kokiais požymiais rumunų sociologas apibūdino tributalinę eksploatacijos būdą:

1. Pridėtinį produktą iš kaimų, turinčių bendrą nuosavybę (rum. *satele devălmașe*) valdančioji klasė nusavina centralizuotu būdu.
2. Pridėtinio produkto nusavinimas yra duoklės pavidalo todėl, kad konfigūruojamo produkto kiekis ir terminai yra nustatyti iš anksto, o pats nusavintas produktas pirmiausia patenka į valdovo išdą.

⁹¹ Wickham C. The Uniqueness of the East, p. 166–196.

3. Valdančiosios klasės teisės yra išimtinai susijusios su mokesčiais, o eksploatacija parazitinė, eksploatautojai visiškai nesikiša į gamybos procesą⁹².

Turėdami omenyje mūsų pirmiau pateiktą bandymą rekonstruoti K. Marxo gamybos būdo sampratą (o eksploatacijos būdas yra esminis tokio gamybos būdo sampratos elementas), pabandykime įvertinti H. H. Stahlio tributalizmo eksploatacijos būdo apibrėžimo conceptualumą. Pirmia, iš rumunų sociologo apibrėžimo paaiškėja eksploatacinio subjekto (valdovo) santykis su gamybiniu / prievoliniu vienetu (rum. *sat devălmaș*). Antra, matome tiesioginio gamintojo santykio su gamybos priemonėmis pobūdį: jis yra ne tiesioginis, o išterpiama bendruomenė. Trečia, valdančiąją klasę sudaro išimtinai tik valdovo agentai, jų socialinę galią lemia statusas. Taigi, pagal mūsų suformuluotą gamybos būdų klasifikaciją, H. H. Stahlio tributalinio eksploatacijos būdo apibrėžime yra visi svarbiausi gamybos būdo apibūdinimo požymiai.

* * * * *

Iš to, kas pasakyta, galima daryti šias išvadas:

1. S. Amينو ir J. Haldono ikikapitalistinių visuomenių raidos sampratą galima apibūdinti kaip vienalinijinę evoliucionistinę deterministinę, kuri mums visiškai nepriimtina.
2. Laikome pagrįsta principinę H. H. Stahlio nuostatą dėl žmonijos ikikapitalistinės socialinės evoliucijos alternatyvumo, nors ji ir remiasi kai kurių esminių kategorijų vartosenos neapibrėžtumu.
3. H. H. Stahlio visuotinės istorijos

⁹² Stahl H. H. Teorii și ipoteze, p. 192.

- proceso samprata, kurią galima apibūdinti kaip bilinį, taip pat nevisiškai adekvačiai atspindi ikikapitalistinių gamybos būdų įvairovę.
4. Sutinkame su J. Haldono gamybos būdo, kaip tam tikro ekonominių santykių komplekto (tam tikros gamybinių jėgų ir gamybinių santykių kombinacijos), idealiojo tipo apibrėžimu.
 5. Laikome priimtina J. Haldono gamybos būdo ir socialinės formacijos perskyrą kaip perskyrą tarp tam tikro ekonominių santykių komplekto idealiojo tipo ir konkrečios istorinės jos apraiškos kurioje nors realiai egzistavusioje visuomenėje.
 6. J. Haldono gamybos būdo esmės redukavimą į eksploatacijos būdą laikome nepriimtinu.
 7. Svarbiausi gamybos būdo elementai yra:
 - a. Eksploatacinis subjektas, kurį nustatyti leidžia gamybos sąlygų nuosavybė, besireiškianti kaip socialinė galia.
 - b. Gamybinis / prievolinis vienetas, kuris gali būti arba individualaus tiesioginio gamintojo ūkis, arba bendruomenė.
 9. Manome, kad H. H. Stahlio gamybos būdo samprata neleistinai susiaurinta.
 10. H. H. Stahlio formacijos sampratą laikome pernelyg dviprasmiška (idealaus tipo ir konkretaus istorinio atvejo suplakimo prasme), todėl nepakankamai konceptualia.
 11. Atmetame kaip redukcioninę J. Haldono ir S. Amino TGB, kaip universalus ikikapitalistinio gamybos būdo, sampratą.
 12. H. H. Stahlio tributalinio eksploatacijos būdo, kaip TGB pagrindo, apibrėžimą laikome priimtinu (nors kiek ir performuluotinu).
 13. Aptartų alternatyvių tributalizmo koncepcijų prieštaravimas rodo, kad ikikapitalistinių antagonistinių gamybos būdų tipologijos klausimas ir XXI amžiaus pradžioje tebėra atviras, todėl visiškai galimos esamų koncepcijų revizijos, tolesnės diskusijos ir tyrimai.
 14. Tolesnių tyrimų ir diskusijų išeičiai tašku siūlome imti suformuluotą gamybos būdų klasifikaciją, paremtą eksploatacinio subjekto ir gamybinio / prievolinio vieneto kriterijais.

CONCEPT OF TRIBUTALISM: A COMPARATIVE ANALYSIS OF S. AMIN'S, J. HALDON'S AND H. H. STAHL'S APPROACHES

Nerijus Babinskas

S u m m a r y

By this article the author wants to revive discussion about Marxist schemas of social development and their applicability for constructing models of universal history. There are attitudes of three scholars presented in the current text: Samir's Amin's who is known in the Western historiographical tradition as a main creator and promoter of the concept of

tributary mode of production, John's Haldon's who paid quite much attention to the mentioned concept and dedicated his entire book to this issue, Henri's H. Stahl's who created original alternative approach to the issue of tribalism.

The author rejects J. Haldon's concept of mode of production as too narrow (in fact J. Haldon identifies

mode of production with mode of exploitation). The author proposes a wider definition of mode of production which is based on analysis of Karl Marx's text's. According to the author the most important elements of mode of production are exploitative subject (it is defined by property of conditions of production, which realises as a social power) and productive/obligatory unit which can be manifested as a household of an individual direct producer or as a community. The author proposes the following principled classification based on his conception of mode of production:

1. A proprietor of land is a monarch / state and a productive / obligatory unit is community (of Asiatic/Slavonic type);
2. A proprietor of land is a monarch/state and a productive/obligatory unit is a household of an individual direct producer;
3. Proprietors of land are private landowners and a productive/obligatory unit is community (of Asiatic/Slavonic type);

4. Proprietors of land are private landowners and a productive/obligatory unit is a household of an individual direct producer.

The most important conclusions of the author's are as follow:

1. H. H. Stahl's statment that there were alternatives in the social development of precapitalist societies are definitely reasonable.
2. Keeping in his mind controversies among presented conceptions of tribalism the author emphasizes that at the moment the question of the typology of antagonistic precapitalist societies remains open; so further researches and discussions are necessary.
3. As a point of departure for further researches and discussions the author proposes his principled classification of antagonistic precapitalist societies based on criteria of an exploitative subject and a productive/obligatory unit.

*Īteikta 2009 08 18
Parengta skelbti 2009 10 16*